

УДК 398.3 (477.81)

ЧОРТ ЯК ПЕРСОНАЖ ТРАДИЦІЙНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ ПОЛІССЯ

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

У публікації висвітлено традиційні уявлення поліщуків про чорта і пов'язаних із ним демонологічних персонажів. На основі широкого кола польових матеріалів розглянуто основні різновиди оповідних текстів, де образ чорта є ключовим, з'ясовано його спорідненість з такими персонажами, як відьма, домовик, вихор та ін.

Ключові слова: чорт, відьма, домовик, покійник, народні вірування та світоглядні уявлення, Полісся.

Найпопулярнішим персонажем поліської демонології є *чорт* (*мара, зло, злий, той злий, зла пара, зла сіла, злек, нечиста сила, нечисть, нечистий, лихий, лихе, нилапий, він* та ін.); ситуативно слово *чорт* має й інші відповідники: нерідко замість *чорт його знає* поліщуки кажуть *коришун його зна* чи *смола його знає*).

До характеристики уявлень поліщуків про чорта вдавалося у своїх працях уже чимало дослідників. Показовими можна вважати, наприклад, присвячені цій темі розвідки Нікити Толстого¹ і Людмили Виноградової². Водночас означену тематику вичерпано ще далеко не повністю. Чимало відповідних записів накопичилось і серед матеріалу, який зафіксував автор цієї статті*. Відтак доцільним вбачається огляд основних тем, на які можна розкласти цей багатющий пласт народної культури Полісся.

З чортом на Поліссі можуть ототожнювати майже всіх інших демонічних істот. Попри істотні нашарування народнохристиянської світоглядної моделі, його певні ознаки, вочевидь, належать до найархаїчніших пластів формування слов'янської демонології, пов'язаних з уявленнями про потойбічне існування душ³

¹ Толстой Н. И. Заметки по славянской демонологии. Откуда дьяволы разные / Н. И. Толстой // Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Сост. С. М. Толстая. Отв. ред. А. Ф. Журавлев. Изд. 2-е, испр. – Москва : Индрик, 1995. – С. 245–249; *Его же*. Заметки по славянской демонологии. Каков облик дьявольский? / Н. И. Толстой // Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Сост. С. М. Толстая. Отв. ред. А. Ф. Журавлев. Изд. 2-е, испр. – Москва : Индрик, 1995. – С. 250–269.

² Виноградова Л. Н. «Той, шчо лозами трясе»: полесские поверья о черте / Л. Н. Виноградова // Слово и культура (Памяти Никиты Ильича Толстого). – Москва : Индрик, 1998. – Т. 2. – С. 82–94.

* Матеріали автора з Полісся за 1994–1998 і 2013–2015 рр. зберігаються в архіві Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Матеріали за 1999, 2000, 2002, 2004, 2006 рр. – на кафедрі етнології в архіві Львівського національного університету імені Івана Франка.

³ Так, зокрема, вважає й Л. Виноградова: Виноградова Л. Н. «Той, шчо лозами трясе»... – С. 93.

та зоолатричними віруваннями. У “давності” персонажа переконує й те, що образ чорта у демонологічних уявленнях поліщуків є доволі розмитий. Хоча подекуди й трапляються свідчення, що він такий, як чоловік, не вбраний, в шерсті, з рогами і копитами або ж з “курчачими” ногами, кігтями⁴, – як самостійний демонологічний персонаж у сюжетних текстах чорт фігурує вкрай рідко. Переважно “нечиста сила” присутня у них як щось загальне, неіндивідуалізоване. Все ж, на Поліссі побутують і тексти, для яких образ чорта є ключовий. Насамперед потрібно вказати, що як і в інших регіонах України, тут побутує пов’язана із ним космогонічна легенда про творення світу:

“Бог создал людей, то треба ж їм дать світло. Господь дав Сонце, Луну дав Господь нам, зурки дав нам Господь. (А звідки чорт узявся? – В. Г.) А чорт був тоди, зразу, як Господь. Був Господь самий перший, і тоди ж вун був. Вони один з другим насупереч ішли.

Попросив Бог чорта достат землі трохи з дна моря. А вон украв тої землі трохи. А Господь сказав, шо ти ж оддай, нашо ти украв землю? Нам треба сеят, шоб засеят по воде, бо земля ж на воде, о. І вон, як утекав од Бога, да як ригне – то то й гора. Де гора – то чорт ригнув”⁵.

На противагу міфологічному текстові, згідно з яким Бог скинув чорта з небес, поліщуки подекуди вважають, що “Чорт спустився на землю, а Бога не допустив”⁶.

Трапляються апокаліптичного характеру розповіді про чорта: “Стрілися, хай мені Бог простить, чорт з Богом. Бог каже, шо я людей не оддам. А чорт каже – а я возьму. – А як ти возьмеш? – змея дам.

От іде чоловік [а чорт йому, на іншого чоловіка]: “Убий його!” – Та то грех мені! – “Добре...” Чорт дав йому чашу, [той] випив да й убів. Вже змей чашою спойв.

Ідут знов. “Украдь”, – каже. “А боже, то мені ж грех буде”. – “Грех? Добре...” – дав і цьому чашу: “Украдь!” – Вже, – каже, – можу красти. Вже нема греха.

Ше третя чаша: “Спали!” – А боже, грех! Як випив третю чашу – всьо, вже горат огне.

Це не то шо казка чи загадка, це одна казала, шо зараз третя чаша йде”⁷.

⁴ Варіанти подоби чорта докладно описав Нікіта Толстой. Див.: *Толстой Н. И.* Заметки по славянской демонологии. Откуда дьяволы разные...; *Его же.* Заметки по славянской демонологии. Каков облик дьявольский?..

⁵ Запис (тут і далі) В. Галайчука 14. 08. 1995 р. у с. Великій Чернігівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Веремейчик Ганни Григорівни, 1912 р. народж.

⁶ Зап. Надії Левкович 11. 07. 2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

⁷ Зап. 19. 07. 1996 р. у с. Обиходах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Климчук Параски Прокопівни, 1924 р. народж.

Інші тексти мають, так би мовити, “приземленіший”, побутовий характер. Зокрема, на Поліссі виявлено відміни відомого сюжету, як жінка дурить чорта:
“Чоловік поїхав в лєс, ну й давай дрoва рубать. Да хоче ння пересягнуть, а там голляка торчала. Ну, да й за яйце зачепівс да й говорить: “Ах! Чорт би вас забрав!”

Тoлько сказав – одо чорт. Кажє: “То шо, продаєш?” – Продаю. – “А за сколько?” – Давай, – кажє, – ну, так, як на тії гроші, мільйон. Той дає йому мільйон: “Коли?” – Да прийдеши через недельку. – “Добре, підходить”.

Чоловік приїжжає з лісу, довольний день, другий, а на третій зажурился. А жінка підходить да й говорить: “Чоловіче, чого ти зажурился?” А вон говорить: “Е е е, жінко, вже я не твій. Вже оно так буду: не чоловік, не женищина”. – А почему? – “Я чортові яйца продав”. Вона кажє: “Хо о о, а коли він прийде?” Кажє – прийде в суботу. – “Хе е е! Чоловіче, я не таких обманювала, а чорта тим болєє обману”.

Приходить субота, жінка кажє так: “Чоловіче, одівай мою одежину, зав’язуй хустину на вочі і ставай коло печі, а я – твою і пойду молотить у ток”.

Чоловік там коло печі горшками тарабанить, коли – чорт у хату: “Жінко, а де ваш чоловік?” – У току молотить. А чого? – “Да мені він треба, він же мені яйца продав”. – Да йди до нього, я не знаю...” Той пріходить: “Ну, – ка’, – то шо? Оддавай яйца”. А вон говорить: “Да ти шо? Вже ж такий чорт приходив як ти. Да то не ти був?” – Ні (А в його жінки якраз місячка була). Да неправда! – “Да подівись: тільки дїрка осталась і кров тече”...

Скидає штани, стає раком. Як подивився чорт: “О, – говорить, – хто ж то був? То мій брат, навроно, пудслухав, як ти продавав мені яйца, да прийшов да забрав”.

Оттак жінка обманула чорта”⁸.

Колоритною є відома в різних поліських районах оповідка про те, як чоловік попик чорта. В одному із таких текстів звучить слово “пеку” як ймовірний каламбур зі словами “пекло”, “пекельник”:

1. “Один дядько пас коні. На патичок насадив сало і жарив собі на огне. Воно прийшло в шляпі. Настригнуло жабу і давай тоже жарить. І говорить: “Ти їси, і я єм!” Так не по-человеческі говорить, знаєш. А той дядько взяв головешку да тако наодмах як дав... “А а а! – закричало на весь лєс. – Догадавса! Іще бий!” А дядько його не вдарив. А еслі б вдарив

⁸ Зап. 21. 08. 1995 р. у с. Малій Фосні Овруцького р ну Житомирської обл. від Гіроля Михайла Омеляновича. Трапляються на Поліссі й інші жартівливі, у тому числі й сороміцькі оповідки за участю чорта. Див., наприклад, текст «Чортові лещата» (с. 82–83) та ін. у вид.: Давидюк В. Золота скриня. Народні легенди й перекази з Північної Волині й Західного Полісся / Віктор Давидюк. – Луцьк : Вежа, 1996. – 121 с.

його другий раз, воно б його рознесло. А после: “А а а! Догадавса!” – і вихор знявса і полетєв”⁹.

2. “Нанизав сала, тако прутик із берези вирізав. Тіки із берези, то нічим ни вуняє. Та й пече кувалок. Статок (худобу. – В. Г.) пасе мо’то так. Пече. А він прийшов. Сів. І наткнув жєбу собі на ломаку. І тоже пече: “Ти пеку, і я пеку, ти пеку, і я пеку”. Ну а той хазяїн вже напик те сало добре, та як мазнув його тим салом – то так закрутило, і нічого не всталось”¹⁰.

Ще один широко відомий в Україні сюжет – як “нечистий” у подобі парубка зводив дівчину, а мати відвадила його, впливши доньці у косу квіти аконіту – “тої” (згадуються також рута, любисток, відкасник, ладан тощо):

1. “Чорт под хлопца подкався, а мати дєвчини взнала. Да вплела в коси зелє. Вона каже: “Йди сюди”. А вон: “Викинь руту й тою, да буду спать з тобою”. А вона подивилась – нема. Так он і одчепивсь”¹¹.

2. “А таке було, шо дєсь дєвка тоже ж любила хлопця. Плаче й плаче за їм. Вон прийшов до їє й начав ходить. А то таке зелє є (аконіт. – В. Г.), оно і в мене кветки тие єсть. На ти кветки кажут “іва”. Вони такі голубія, і такі носки внизу. Їє хрищена знала це, і взяла їє заплела, заплела в косу. Бо вже вона побачила... Пришли посіли вечерати. Ложку поклали. І вечерають, і балакають: любуюця. Вон прийшов так як треба ж. То, може, й не вон. То в його шкуру хто-то вбравсь. Може, нечиста сила... Упала ложка в його з рук. А вона хотєла поднять, а вон не дає. Вона каже: “Я подниму”, – а вон каже: “Я сам”. Вона: “Я”. – “Я сам”. І таки шо вона настояла, шоб вона їє подала. Вона по ту ложку полезла под стол, нахилилась, – а в його не ноги, а когті. От от тих пор уже вплели їй ту іву, дак вон, каже, плаче з цього, под окном, а вона в хаті плаче. Шо це таке зробили. А вона вплела ту кветку. А вон: “Викинь іву, вікинь іву!”, – а вона ж не знає, шо то за іва, і не знає, де та іва. Єй вплели в коси ззаду, вона й не бачила. О. Ну й пошли дивиця. І вон плаче, і пошли дивиця, а то не сльози – то смола! Придибашки є”¹².

3. “Тепер ше таке. Розказувала мінє мати, шо вона у дєтстві... ну, вже не в дєтстві, вже роков пїтнадцить їй було... І вона пасла корови, а з єю була напар... не корови, а воли в лєси. Да й каже, шо до їє все приходить... гарний жених такий... Оно пасуть воли – то вже жених приходить. І кажний дєнь, як тие воли пасє... Ну й вона каже – я то не розбіраласа, шо то таке. А вона по... матері, – шо, мамо, до мене гарний жених... Але

⁹ Зап. 11. 07. 1995 р. у с. Липлянщині Народицького р-ну Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. народж.

¹⁰ Зап. 10. 07. 2002 р. у с. Залухові Ратнівського р ну Волинської обл. від Мазелюк Марини Гарасимівни, 1920 р. народж.

¹¹ Зап. 16. 07. 1995 р. у с. Бігуні Овруцького р ну Житомирської обл. від Кожан Оксани Іванівни, 1922 р. народж.

¹² Зап. 27. 08. 1998 р. у с. Підгайному Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. народж.

старіє люди, то вони знали, шо то таке може буть, шо ж... ходить і не показуєца. О, каже, подивиса но, якіє там у його зуби, пригледьса. Приходить на другий день, каже – чорниє. А-а-а... то сьо чорниє зуби... Ся нічо не сказала йой, мати: бере сю тою (а в іє була гарна коса)... і бере сю тою і цьой ладан, – я тебе заплету, шоб ти була гарна, – і вплела се в косу... Каже, погнали сіє бички... Приходить, каже. Приходить... І, ка'е, ходить-ходить кругом, – і не приступає. А она все каже – а чо' ти до мене не подступаєш, чо' ти все здалека? Так вона... А он каже – одреж косу, то приду. Одрез косу. І, каже, вона знов – чого ти здалека балакаєш, а не тео?.. Одрез косу. Так каже. І таки вона не поняла, в чом дєло, і цєі коси там в єї не було чим одрежать, але ж... і не... І так воно осталосо. То вон ходив, каже, ходив кругом, а нарешті каже: “Но, якби не ладан і не тоя, то була б дєвка моя”¹³.

Чорти нібито оберігають від людей приховані скарби: “*Це в нас один був, і казав, шо ото в нас за рєчкою таке озеро є, і туди кинули теє золото. Хто-то пошов, багром тяг і оддер шкеберу з того. Льог спать, коли приходить. Да каже – ти його там клав? Иди і прибий ту шкаберу. То вун пошов, мусив прибити. А там один пошов туди ж того золота взять. Да й узяв. До воно його в ночи пов'єсили. Чорти. А тепер там є золото, да пупребуй його взять...*”¹⁴

Відоме на Поліссі й загальнослов'янське вірування, згідно з яким чортів побиває блискавка: “*Ота стріла, яка на небі блискає, така іде до самої землі. А далі вона його побиває (чорта. – В. Г.) і дєсь дівасця*”¹⁵, “*Грім часто б'є в лещину, бо там ховаєця нечистий*”¹⁶. Ознакою того, що блискавка поцілила у чорта, є залишки смоли.

Чорт може ховатись від блискавиці де завгодно, у тому числі й у хаті. Дієвим оберегом у такому разі вважають стрітенську свічку: “*Од грому на Стретенне свєчки святять. Перев'язаниє волокном (ше в людей є) або лєнтою якоюсь. І коли сіє свєчки приносять, уже гримит, то цїє свєчки, вбикновенниє свєчки, вони – тут, в сїй комнаті погорить, обойшли тут, тут, – шоб той воздух, з теї свєчки, пошов кругом. Чому? Може завітать той ч е б у р а ш к а (смієтьса. – В. Г.), – і даже сьо свєчка горить на столє, як гримить*”¹⁷.

¹³ Зап. 31. 07. 2013 р. у с. Богушах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. народж.

¹⁴ Зап. 27. 08. 1998 р. у с. Підгайному Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. народж.

¹⁵ Зап. 16. 07. 1996 р. у с. Буках Малинського р-ну Житомирської обл. від Попок Марії Трохимівни, 1925 р. народж.

¹⁶ Зап. 19. 07. 1996 р. у с. Обиходах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Климчук Параски Прокопівни, 1924 р. народж.

¹⁷ Зап. 31. 07. 2013 р. у с. Богушах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. народж.

Поліщуки старшого віку, готуючись до сну, обов'язково змовляли молитву і перехрещували себе, а також двері, вікна й устя печі, “щоб не допустити нечистого”. Упродовж року оберігали від нього оселю проставлені на Водохреще й на Чистий четвер хрести.

Із чортом на Поліссі пов'язують дівочі ворожіння з дзеркалом: *“Но їдна ігра мене не наравіцца. Одну ігру – то яось девки через дзеркало... дівліса в дзеркало, і все – шо – Доле, обозвіса... І яось вона в 'дне дзеркало... знов в друге... понаставляла, сегда, – пока не стала крічатъ. Як став... у час ночі, то – прісу-у-унувса волохатий, ей у те дзеркало. То коли крикне... бульш не робили того вже”*¹⁸.

Будяки (“колюки”) вважають на Поліссі “чортовим зіллям”, яке можна звести, закопавши на полі шкаралупки з крашанок: *“То на Паску. Ето тоде шкаралупу... яйца красяць, шкаралупи – все в міску, – вісипать там, де колюки ростуть, і во'бше по полю. Те зелле, колюки гостриє, то цьо воно – черняве зелле (Респондентка називала чорта “пан чернявий”. – В. Г.). То їх н і є цвєти. То воно ж як тим-вот, то воно зразу зникає. В любий день. Только зобратъ і вінести їє тудя. Я сама сипала. Сипала – прихожу, отам на поли конец – не мона влезти. А – ви так... Зобрала-зобрала, да занесла – і нема по сей день. Пропадают. В о н и бояцца”*¹⁹.

Свою біду люди нерідко схильні розглядати як вплив чорта. *“Попалася чортові в зуби, бо все горе та біда”*, – охарактеризувала своє життя одна із респонденток. Натомість про тих людей, котрі гарно живуть між собою, поліщуки кажуть, що у них *“Бог у хаті живе”*.

Часто поліщуки вважають, що чорт, схоже, як і ангел, завжди є біля людини і тільки й жде слушної миті, щоб “підкусити” її на щось зле. Тоді він задоволений: *“У каждой хаті шось є, тільки не замічають, – нечиста сила. Приходить человек, а той чорт каже: “А ти ж, Ленка, не мовчи, і зараз шо-небудь человеку кажи...” Та шось-небудь сказала, а той чорт до человека: “А ти ж таке скажи шо-небудь жонці, ану, подкавіруй шо-небудь”. Вони б'юцца, а вон регоче”*²⁰.

Вочевидь, що саме вказане вірування спричинило відповідне уявлення про худого та товстого чоргів: *“То, бачте, є їх два со'рти: один худий, а 'дин товстий. То товстий на худого каже: “Чо' ти такий худий?” А вон каже: “Мене ніхто, сколько живу в хати, – ніхто ніколи раз не спомине. То я худий”. А теї гладкий: “А мене, – каже, – раз по разу вспоминають, і я товстий”*²¹.

¹⁸ Зап. 31. 07. 2013 р. у с. Богушах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. народж.

¹⁹ Зап. 31. 07. 2013 р. у с. Богушах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. народж.

²⁰ Зап. 18. 08. 1994 р. у с. Городещині Поліського р-ну Київської обл. від Цудінович Федори Клімівни, 1917 р. народж.

²¹ Зап. 27. 07. 1997 р. у с. Зубковичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Кузюк Анастасії Іванівни, 1929 р. народж.

На Західному Поліссі виявлено окремі народні оповідання про те, як диявол спокушає у церкві людей: *“Як хтось в церкві стоїть і сміється, то диявол на волячій шкурі то записував”*²², *“Диявол витягає шкуру і пише, такуво кровлячую, і пише, но що ти заробила в церкві – би законно стоєла, Богу молилася”*²³. Повний варіант цього оповідання авторові вдалося зафіксувати на Бойківщині²⁴.

Певні відомості з Полісся дозволяють припустити наявність вірувань про сімейність чортів. Зокрема, про це свідчить інформація з Олевщини: *“То казали – Головата Йовга летит! А чи це та правда була? То жонка його, чорта, чи шо”*²⁵. Є у лексиконі поліщуків і лайка *“на чорту мати”* чи *“йди к чорту мати”* (відповідно, за уявленнями, в чорта є матір).

Людську дитину чорти нібито могли обміняти на свою – т. зв. “обмінника”. Відтак на межі не ставили “неньки” з дитиною, бо *“злий прийде обмінєс”*: *“То русказувала мені баба сєє, шо одна жінка пішла жито жєти і поставила дитину на межі. Приходить давати грудь – та й вже не така дитина. Вже від гиниший, всьо, – перемінилася дитинка. Та й вона – і до батюшок возили її... та хто то нарадив її, шо взяти три чи то дванадцять прутиков з овсики, тих, шо за рік вирости, і бити – не шкодувати, шо воно плаче, – хай плаче – бий, і всьо. І на встатному прутикові, каже, обмінєло назад”*²⁶.

Побутує на Поліссі й оповідка про те, як уночі зайшов якийсь чоловік за бабою-повитухою і посадив її на возі (“коні тройки запряжені”). Тут піднявся вихор і як закрутило, а баба дивиться – вона в лісі на пеньку сидить²⁷. Цей редукований варіант із Камінь-Каширщини у значно повнішому обсязі вдалося зафіксувати на Ратнівщині: *“А якось ти ниланиє (чорти. – В. Г.) приїхали по бабу. Шоб приїхала бабити. Поїхали. Забрали тую бабу. Везуть тую бабу. Лісом. Ну шо ж. Іде баба. Лісом. Кіньми. Такими вороними, харошими.*

²² Зап. Н. Левкович 11. 07. 2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Михайлик Параски Іванівни, 1913 р. народж.

²³ Зап. Н. Левкович 15. 07. 2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. народж.

²⁴ *“Раз прийшов святий чоловік у церкву. І чорт прийшов з воловов шкіров. Прийшов та й на тій шкурі почав гріхи людські писати. Бо то ж люди добре служби не слухают та й тим грішат. Нихто його не видит, ні піп, ніхто, лиш той святий. Та й писав-писав – шкура закінчилася, той ся впер та й натігат ту шкуру, ’би, може, ше шо записати. Та й так ся напнув, шо аж перднув. А святий то ввидів та й ся засміяв. І от – якраз ше на стіки натігнув, шо ше й того світого записав. А йому не треба було нічого, йому тільки треба було ідного того світого, шоб він ся засміяв”*. – Зап. 09. 07. 2005 р. у с. Головецькому Старосамбірського р ну Львівської обл. від Грисяка Федора Олексійовича, 1936 р. народж.

²⁵ Зап. 15. 07. 1997 р. у с. Рудні Комсомольській Олевського р-ну Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. народж.

²⁶ Зап. 18. 07. 2004 р. у с. Ворокомльому Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. народж.

²⁷ Зап. Н. Левкович 15. 07. 2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Лук’янчук Єви Яківни, 1949 р. народж.

Їхала-їхала, і завезли до тії роділлі. Ну і тая роділля... а то вони жінку забрали, тії нилапії. Вона десь вийшла вночі й ни перехристилася... І вона шепнула тий бабі. Каже: “Якщо будуть давати капейки, будуть платити, то ни беріт. А еслі будуть давати кінські балабухи, беріт”... Ну й, каже, платєть. Принесли капейки, принесли тії кінські балабухи. Вона вже тії балабухи взяла. Ну й везуть назад, додому. Везли до тих пір, поки півень ни заспівав. Вже як півень заспівав, а вона – на голляци. А вони ж везли на кошови. Прямо голляка така соснова. Як вона до тих балабухов – її гроши. А вона казала, та роділля, шо як будуть платити грішми – то то балабухи, а як балабухами – то то будуть гроши”²⁸.

Доволі популярні на Поліссі бувальщини та оповідки про так звані “чортівські гулянки”. Характерною рисою таких розповідей є те, що людина сама стає учасником веселощів і реально починає сприймати дійсність лише над ранок, коли “чортівня” втрачає силу:

1. *“Була в селі свадьба, а він жив там в ліси, на хутори, далеко жив од села. То в родини була свадьба. Мартин старий. Він був на свадьбі у родичо^в, ну і собі вночи плентаєця випивший додом. Каже – доганєють: їде два пани. Сидєть на – сідло таке виробляне, в капалюшєх сидєть: “Дєдушка! Сядай пудвеземо!” Ну, кажє, я й сів... Ка’, думая – а, п’яний, шоб де хто їхав. Под’їду, бо п’яний, так далеко. Подумав тако, аж то, кажє, й под’єждєєють. Чорних коний пара й два пани сидить на возу: “Сядай, дєдушка, пудвезем”. Кажє – сів і їду. Їду-їду. Але, кажє, дивлюсь – ни туди їдуть, де моя дома. А чуть управо, кажє. А там у нас вправо – ліс такий. Ялинб називаєм. Йолки такиє великиє ростуть. Густо. Кажє, їхав-їхав – шось-то не то. Я, кажє, – “Во ім’я Отца, і Сина, і святого Духа” – перехрестився. Аж то, кажє – “Ш-ш-ш-ш-ш!”. Як зашуміло, і нема ни тих коний, ни тих пани^в, а я, кажє, сиджу – йолка зрубана. І сиджу, кажє, на тому. Де ж то, кажє, я? Роздивився – о, то то я в Рашовській!”²⁹*

2. *“Йшов я, кажє, з свадьби (на баяна грав). Їду-їду, зайшов туди, де Йож живе. Як я туди зайшов – якась нечиста сила завєла. Сів я на купині, і так ту гармошку ростягую, так граю... Грав-грав, коли, кажє, де не взялись да: “Грай, дядьку, в нас сьо’дні весіллє”, – а я все граю, а я все граю. Танцювали-танцювали, а тодє півні заспівали. Заспівали півні – всьо – ниде ничого немає. Я дивлюся – а я на купині, і ниде ничого немає”³⁰.*

3. *“Цє в нас учитель був, цє вже я того учителя знаю. Ну, до в Норинцях дуже музика грала, а вон дуже танцював, співав гарно. І пошов вон у*

²⁸ Зап. 17. 07. 2000 р. у с. Самарах Ратнівського р ну Волинської обл. від Федорук Оксани Федорівни, 1931 р. народж.

²⁹ Зап. 15. 07. 1999 р. у с. Турі Ратнівського р ну Волинської обл. від Ойович Дарії Якимівни, 1925 р. народж.

³⁰ Зап. 11. 07. 1996 р. у с. Великій Дубровиці Малинського р ну Житомирської обл. від Шутенко Антоніни Гаврилівни, 1937 р. народж.

Норинці на те гуляння. І цілу ноч танцював, і закуска на столах була, і віпивка. Каже, що “такої я закуски ше ніколи не бачив і не чув. Да танцював-танцював, танцював-танцював – целу ноч танцював. Коли, як проспівали півні да стало розвиднювати, а вон подививса – аж вон на болоті на купині лежить, только конска кучечка. А вон коло його танцював, і його ев, і сам обброхавса аж по уши. А тоди пришов додом, як розвидніло”³¹.

Одним із мало відомих в українській етнографічній літературі різновидів чорта, що характеризується притаманною лише йому функційністю, є *Хапун*. Розповіді про Хапуна, зокрема, побутують і на Поліссі. Одну із них автор зафіксував на Овруччині:

“Осика – то чортове дерево, вона трасеця завжди. Ото в жидов кучки. Колись, як я була мала, то їх хапав Хапун. У їх була судня ноч, і вони наймали такого дома і в том домі сходилося колькі кагалов докучі. А як воно получилось. Чорт привіюв людей звідки то? А їх багато погубилось. Ну, Господь кажє, що ти міне цих людей позбирай усіх, то я тебе дам із їх пару людей. Ну, став же вон – а вони розийшлиса скрузь – збират тих людей. А кагал – то десять жидов. А Бог йому сказав, що з кожного кагала тобі по жиду дам, але посля Бог роздумав, що це багато людей йому треба дати. Бог кажє: з десятого кагала – одного. Ну, з десятого кагала вон должен ухватить себе жида. Ну, вони ж роблят цю ж себе судну ноч. Але з наших людей вони нанимают одного дядька. І там вже так моляца, і падают, тергочут і моляца, моляца, вельмо просят і моляца. Але вони попереду йдут на кладку стают: у кого немає тень у воді, то того вхвтит. Так вони тепер стали хитріє: як побачут, що немає в його тені, то вон переїжджає в другий кагал. То вун же не може його там найти, вон не може його там вхвтит уже, а зразу хватали. Да так: бачиш жида, що жид кричит, або ж ничего не бачиш... Ну та вони вже, як вон улетає, шоб вхвтит оцього вже, то тушаца свечкі, а цей наш чоловік скуреї засветит свечкі, от кожний його у плечі штурхне. Називаєца вон штурхало. Вони каждый должен штурхнуть його у плечі. Вон засветит свечкі, і вон (Хапун. – В. Г.) уже не може взяти там. І таким робом не стали тих жидов хапати, а колись вон хапав: ну, вон свою пайку брав, йому Бог обещає. Вон возьме, осику роздере да туди головою його засадит, да вон вже шо хоче, те з ім робіт, – то його вже він”³².

Низку записів про цього демонологічного персонажа із Поділля, Волині та Полісся скрупульозно розглянула Ольга Белова³³. Певні відомості про нього

³¹ Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Лагашах Народицького р ну Житомирської обл. від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. народж.

³² Галайчук В. Демонологічні персонажі Середнього Полісся... – С. 480–481.

³³ Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. – Москва : Индрик, 2005. – С. 231–239.

знаходимо й у словнику “Білоруська мітологія”³⁴. Це, безперечно, істотно корегує погляд окремих дослідників на Хапуна як представника мітології західних слов’ян³⁵.

Крім наведених вище відомостей, на Поліссі про чорта часто розповідають у контексті уявлень про *знахурів* та *відьом*, *безпірно померлих*, *домовика*, *блуд*, *вихор*, *лякайла* та інших відносно автономних демонологічних персонажів, кожен з яких заслуговує на окрему розвідку³⁶.

Звичайна людина, коли бажає, могла навчитися “**знахурства**”, перейнявши його від чортів. Справа ця, однак, була небезпечна, про що свідчать відповідні демонологічні тексти: “*Був один, що хотів научіца. Тоже цей чорт... То казали йому, той знахур, шо: “Зайді до колодезя. Зайді до колодезя, то там тебе хлопці зустренуть”.* Ну то вон зайшов, да: “*Ти шо, – каже, – хочеш, – каже, – шос знать?*” *Каже: “Хочу”.* *О. То вместо того колодезя по пілі, каже, – такій фастон, масажок, коней, каже, тройка. Як повезлі, повезлі його, повезлі... І, говорить, до утра, пока певні не поспевали, – та там музика, танци, бали, всьо, дворце. А ун – певні поспевали – ун проснувс – серед болота седить. Чорти його завели там, зделали йому там і дворци, все... І вон ничего не научивса, то трохи пожив да й помер*”³⁷.

Про безпеку, яка чигала на неофіта, який переймає “знання” від чортів, розповідають і на Західному Поліссі: “*Вона вчилася знахорства, але не змогла щось перейняти, то мусила свою дочку злomu віддати, то дочка здуріла*”³⁸.

Той, хто перейняв “знання” від “нечистої сили”, вже змушений був робити зло: “*Їй треба так зробити, бо як не зробити, да вона вмере. Їй треба було гріх оддати*”³⁹. Крім того, він платив в обмін на знання своєрідну подать:

1. “*Он должен каждый год давать подать: чи сина, чи якусь родню своєю. Ну, туди, чортам тим. Довжен хто-то вмерти. Ти знаєса з чортамі? То ти довжен дати або свого сина, або дочку. Аж от в тебе нема – все сини повіходили – то ти довжен дати якусь родню, а не – то сам здавайся. Тебе самого розноси*”⁴⁰.

³⁴ Васілевіч У. Хапун // Беларуская міфалогія: Энцыклапед слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мінск : Беларусь, 2004. – С. 526.

³⁵ Персонажи славянской мифологии: Рис. словарь / Сост.: А. А. Кононенко, С. А. Кононенко; худ. В. А. Кононенко. – К. : Корсар, 1993. – С. 197.

³⁶ Особливості народних поліських повір’їв про чорта як персонажа, котрий суміщує у собі майже весь набір функцій місцевої демонологічної системи, простежила Л. Виноградова. Див.: *Виноградова Л. Н.* «Той, шчо лозами трясе»...

³⁷ Зап. 15. 07. 1997 р. у с. Рудні Комсомольській Олевського р-ну Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. народж. Значно частіше місцем зустрічі із «нечистою силою» є не колодезь, а «розхідні дороги». Друга частина оповідки, як правило, побутує на Поліссі як самостійний текст про «чортівські гулянки».

³⁸ Зап. Н. Левкович 07. 07. 2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Луцик Оксани Адамівни, 1947 р. народж., що народилася в с. Добре цього ж р-ну.

³⁹ Зап. 18. 08. 1994 р. у с. Городещині Поліського р ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж.

⁴⁰ Зап. 15. 07. 1997 р. у с. Рудні Комсомольській Олевського р-ну Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. народж.

2. *“Розказвала одна баба, що зналася з чертями. То уже збирала худобу – то кажен раз отдай голову [на вимогу чортів]: ці телючка, ці бичка, а после дошло – дай старшого сина. Так вона зобралась до батюшка, сказала, а батюшка каже: “То плацаним настільніком накрый”. Вон собраўса [син] поїхаў по сіно. А вона [мати] ка’а: “Я поеду”. А той чоловік же не знає. А він ка’а: “На што мне?” Він єе згоніть з воза, она нет, поїхала. Він бачіть, вона уже розказиває, што уже вітер летить. Так она за настільніка і єго накрива. Бура уже началаса, бура летить, лес ламне, забіло коней тогди і воза поразнесло по кускам. А чоловік остаўса живи – сватим настільніком накрива. А так би чоловіка забило”⁴¹.*

Людяи інколи траплялося побачити відьом зі своїми “помічниками”: *“Їхав наш один, на молоковозі він робив, ну, вечір вже тако. Їхав він, і вона гола купалась, як мати народила. Вона в воді купалась з тими х л о п ц я м и, ну, з тими н е д о б р и м и. Плюхала по воді, а він їхав, гленув. І шось сказав на її. Років ше, може, зо два побув, але вже мучівся”⁴².*

“Знахурки”, у тому числі й відьми, котрі мають нібито “того злого”, подекуди втрачають здатність контролювати свої дії, повністю підпадаючи під владу “нечистого”. Фактично, зло робить не сама людина, а той, хто нею керує.

Стати “знахуром” можна було й здобувши у т. зв. “Рабинову ніч” цвіту папороті: *“Хто найшов ту папороть, але то дуже рідко, бо нечистий не давав, то стане знахуром, шось буде знати”⁴³.* Оскільки цвіт папороті дуже цінний, не дивно, що за ним полює й “нечиста сила” (чорт), яка всіляко перешкоджає у його здобутті людині, насилаючи на неї несосвітєнні страхи, або ж видурює у сміливця важкий здобуток: *“Ходив [один з сусіднього села] в том лесє по папороть. Вона попала в постол. І якесь ото таке, як оно то все (чорт. – В. Г.), веде його в лес: “Дай того постола”. Вон дав. Той пошептав, пошептав, – только вистогнуло. Всьо равно вон би забрав. То в Рабинову ноч. Та ноч по-разному буває. Ото блискавка дуже сильно б’є”⁴⁴.*

Повсюдно на Поліссі, як і в інших етнографічних регіонах України, вважають, що “знахурі” й відьми важко конають, іноді й тижнями: це їх так “нечистий душив”, “бо ними зло керувало”, “то лихое прийде по їх смерть”, “то його задавить зло”. Грішник, вмираючи, “руками відмахує, бо все чорти біля нього”. За певних умов можна було навіть побачити, як чорти мучать нещасного:

⁴¹ Народная демонология Полесья : публикации текстов в записях 80 – 90 х годов XX века / Сост Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. – Москва : Языки славянских культур, 2010. – Т. 1 : Люди со сверхъестественными свойствами. – С. 106.

⁴² Зап. 19. 07. 2000 р. у с. Самарах Рагнівського р ну Волинської обл. від Баранчука Антона Володимировича, 1940 р. народж.

⁴³ Зап. Н. Левкович 10. 07. 2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Клімарчук Марії Павлівни, 1933 р. народж., що народилася в с. Видерта цього ж р ну.

⁴⁴ Зап. 19. 07. 1996 р. у с. Обиходах Коростєнського р ну Житомирської обл. від Климчук Параски Прокопівни, 1924 р. народж.

“То казали натягнути на голову хомут з коня, і будеш бачити, як коло неї нечистії чорти збираються. Один чоловік так зробив, то бачить, що один чорт кишки виймає, другий щось інше перекручує так, що вже не було що ховати. Та й сказав щось до тих чортів, а вони як завоятили, то аж повал зірвали”⁴⁵.

Побачити чорта на похороні відьмака можна було і в інший спосіб: *“Колись давно один дядько казав – слухай, сину... все казали на його – ведьмар... Вон казав так – слухай, сину, якщо я помру, то щоб ти зарезав чорне теля, і щоб було се чорне теля на мой обед, похорон. Тільки ти вітягнеш горло з того теляти, і як я буду лежать на лаві, то ти подивіса. В те горло щоб ти дививса. Ну, так і зробив. Зарезали те теля... Батько вмер, зарезали те теля, війняв те горло, нічого нікому не каже, і все стоїть у порози і все дивіцца. Подивіцца – покине... І знов: подивіцца – і знов пустить... Дивівс-дивівс, а нарешті каже: “Слухайте! Варєть воду. Неправильно батька помили. Кип’ятєть воду. Треба батька мить...” Закип’ятили... Сунув ’дне ведро кип’ятку туди, – лежить. Як сунув друге – то но в столі дирка. Хо-хо-хо-ов! Вон як подивіцца – батько лежить. Як проз трубу ту дивіцца, проз горло – чорт лежить! (Сміється. – В. Г.) От і таке було. Ну але сьо все – вєтхєє...”⁴⁶*

Що саме чекає на душу “знахура” в потойбіччі, ілюструють оповідки, поширені не лише на Поліссі, а й у багатьох інших регіонах України:

1. *“Раз я бачила, ше мала була, як одна баба і моя мати стояли біля річки на Купайла. То вона кинула сир, і прілезли такіє гадюки, єдят, тої баби. Мати каже: “Я боюса”. А вона каже: “Це на том светі так мою душу злиє будут тягати. Ану, – каже, – ти кидай”. То рибочка приплила да той сирок тако бере... “А то, – каже, – янголи так твою душку брати будуть”⁴⁷.*

2. *“Були вечуркі, ну да вже там позбиралися туда гуляти, а там була хазяйка ведьма, бо хлопці бачили, як вона села на метлу, пришла да помазалася коло комина сажою да і в комин полетела... Ну, да вже вона й вмерла. Але сказала, щоб поставіли єє у церкві. Шоб не ховали, да в церкві поставили на ноч. Ну, а був дяк старенький, да каже: “Я побачу, шо це ж воно таке буде”. Ну, до вон сидит там на драбині да читає книжку цю божу. А вони, каже, в окна налетіли, каже, її поставили, да там вже її тягают, да всюду все таке їй показуют. А того деда шукали-шукали, а його павутиною затулило, да не побачили того деда. До злий, шо над*

⁴⁵ Зап. Н. Левкович 11. 07. 2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

⁴⁶ Зап. 31. 07. 2013 р. у с. Богущах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. народж.

⁴⁷ Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Латашах Народицького р ну Житомирської обл. від Яковчук Марії Степанівни, 1914 р. народж.

ними командує, каже: “Пудніміт очи вгору!” Якби подняв, вони найшли б і його ростерзали б. А вон усе одно дивиться вниз. І так вони коло її, коло тої відьми, забалагурилися, шо п’євні поспевали, да вони її в гроб не положили, а только перевисла так у гроб, а ноги тут стояли”⁴⁸.

Тіло покійних “знахурів”, відьом, а також самогубців (а їх спонукав до самогубства чорт), за уявленнями поліщуків, важко допровадити до кладовища, – зривається буря, не везуть коні тощо:

1. “Їх пре як... Ой... Хай Бог мілує. Ціх, шо знают. Знаю, в нас колись одна баба померла. З а д у ш и л и. Да як вивезли на... Це ше я була мала. Не то шо, а я ще була даже мала. А їє як вінесли з хати да стали везти, – батюшко утьок, і коміни позворочало, і шоб не прихлопіли, да б їє в небо поперло. Де воно і взяло. Це вже я на свої очи бачила, як воно робіло. Да казали, шо вона дуже знала. Ведьма велика була. (А прихлопили – то шо зробили? – В. Г.). Ну, прихлопіли крішкою. А їє віперло б із труни. Ну, це ще я була мала. Це ще не то шо, а я була невелика”⁴⁹.

2. “Колись втопився хлопець. Оно я забула, як його... О. А йому було... Та’ якби п у с т е втопило того хлопця. Шось було йому подкаснулося, і втопило. Як то його вже витягли да й везуть до хати, пока вже шо – кобила мокра... чи конь, і гаж воз трещить. Так, як хто який... десятох там сєдело, на том возу. А то л и х и х везли, сіє посєдали. І конь, каже, – аж падає, везе. А в його п у с т е було всєредині, в того хлопця. [Приснивса матери]. Кажє [вона] – чо’ми так тебе важко везли? А вон каже – бо там дев’єтох сєдело. Так приснивса матери”⁵⁰.

Після смерти “знахурі” та відьми, а також самогубці не мають спокою і можуть приходити до живих. Зазначимо проте, що майже в усіх випадках поліщуки стверджують, що по смерті ходить уже не сам покійник, а “зла пара”, “злий”, “нечисть”: “То вже не мертвий приходить, то вже нечиста сила приходить. Бо мертві ніколи не встануть”⁵¹. Чорт набирає вигляду покійника або навіть вбирається в його шкіру: “Оце із таких людей же, як ми, і лякахи були. Потому шо їм треба лякаха буть. Вона знахурка, то вбираєця в чортову кожу да ходить. А як вона не буде лякати, не буде ходити, вона буде вмирати. Така є чортова кожа. Чорт був з рогами”⁵². Якщо такого

⁴⁸ Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Латашах Народицького р ну Житомирської обл. від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. народж.

⁴⁹ Зап. 30. 08. 2014 р. у с. Нових Мартиновичах Прилуцького р-ну Полтавської обл. від Савенок Уляни Павлівни, 1937 р. народж., що народилася в с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

⁵⁰ Зап. 09. 08. 2013 р. у с. Ставку Костопільського р ну Рівненської обл. від Стрельчик Марії Макарівни, 1932 р. народж.

⁵¹ Зап. 28. 08. 2014 р. у с. Пасківщині Згурівського р-ну Київської обл. від Курнеші Ніни Іванівни, 1936 р. народж., уродженки с. Черевача Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁵² Зап. 18. 08. 1994 р. у с. Городешині Поліського р ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж.

небіжчика й не ототожнюють із чортом, імпліцитно це виявляється в текстах бувальщин та оповідок з того, які обереги використовували від небажаних відвідин. Крім того, чорта в подоби покійника можна було й “приплакати” (це нагадує волинський варіант такого персонажа як “перелесник”) чи викликати, гукаючи в комин.

На широкому джерельному матеріалі повір’я поліщуків про покійників, котрі ходять по смерті, висвітлено у статті Світлани Толстої⁵³, чимало такого матеріалу містять і наші записи. Наведу лише незначну частину з них:

1. *“У мене чоловік умер, а в мене дітей нема. А я вельми за ім затужила. Ну так затужила, шо я приходила на кладбища до його да й усе плачу. Як я лежу раз так на могили, так чую так земля – “тужи-тужи-тужи-тужи”. А я сама собі так думаю – то ж куньми ніхто ни їздить по кладьбищи. Шо сьо таке? Я тако пудняла голову, – отакий во заєц во, і такиє ноги задні довги. А я так подивилас – сьо вже ж не заєц, сьо ж чорт понадо мною. Я, знаєте, встала, помолилас “Отче наш” да й пушла. Як я на другий день устаю – а тако ондо біля хати стоїть муї хадзяїн, і тако положив руки на проволоку да й стоїть. Без шапки, так, як колісь ходив. Я так двери назад – шлоп, помолилас “Отче наш”, виходю – нема ниде нічого. Пойду но побачу, чи следи є – нема й следує. Ото такий чорт. Чорт невідимий”⁵⁴.*

2. *“Мама розказувала. Колісь дві сестри було, і померли в них чоловіки. Ну, це, просто вже як неприятели вони були. Они пішли жито жать, і плачуть, шо це ж у них чоловіки померли. Коли гульк – аж ідуть од могилок два мужчини, як вони їх поховали: чорниє штани на їх і вишитії сорочки, це й поясами подв’язанії. “Виплакали ми, – каже одна, – своїх чоловікуєв”. А вони подходить, “Добрий вечур” кажут. – Де це ви взялися? “А ми бачили, ви горуєте, плачете, – пришли вам копи помагать складати”. Поскладали тії копи, пришли додому, наварили вечеряти, сели за стол. Меньша села за стол, а старша догадалась, шо це не може бути, шоб із ями чоловік вилез. Вона каже: “Ви сидіт, а я ше попораюсь”. Та пара вже спать лягла, а цей же жде її. Вона ж баче – шось не те. Стала коло курей, а вон іде. Вона – скуб півня за хвостик, півень – “Кукуріку!” Внав... (Вон не йде, а просто по стіні, як кот, дереця). Так вона проскубла до часу ночі. Вон вже йде, і каже: “Проси Бога, шо догадалася, було б тобі те, шо той”. Зранку подивилися – аж та вже нежива лежить. Задушив її. То неприятель був, а півень як співає, вун николи не зачинає”⁵⁵.*

⁵³ Толстая С. М. Полесские поверья о ходячих покойниках / С. М. Толстая // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. – Москва : Индрик, 2001. – С. 151–205.

⁵⁴ Зап. 24. 08. 2004 р. у с. Гинному Сарненського р ну Рівненської обл. від Бакунець Ніни Тимофіївни, 1932 р. народж.

⁵⁵ Зап. 26. 08. 1994 р. у с. Млачівці Поліського р ну Київської обл. від Микитенко Віри Антонівни, 1938 р. народж., що народилася в с. Мар’янівка цього ж р-ну.

3. “В нас тут одна була, їє чоловіска дуб убів. А в нас із Запорожска тут резали лес. Ну і вон питає (цьо вже та баба вмерла позапрошлий год): “Онисю, ти хоч свого побачить Хведора?” А вона каже: “Хочу, але ж де то я його побачу?” – Побачиш... Ну, пішла вона і легла спат. Ось, – каже, – чую: по хаті йде-йде, – плиг! Із хати – на вістебку. Тодє, каже, – плиг у сенці. Одчиняє... дивлюс: Хведор! По міне, каже, мороз покотив. Боже! Дождалася, каже, вечора. Пойду я покличу собі на ноч. Покликала там одну дівку й паробка. Вони жили там, от як од могилок іти. І бізко коло могилок, совсем близенько. Перва хата була ’д могилок у їх. Вона й зара, та хатка, стоїть. Каже, – плигнуло... Я вже лягла в себе. Каже – лягай под стенку, с того краю, а цього парубка скраю, а Хіма – всередині. Савка його було зват... Ось, каже, – чую: йде, йде, плиг – на вістебку, плиг – іде. Іде прямо в хату. Іде Хведор. Турс – в пічку: де й дівс, – нема! Да тоді пришла да каже: “Мука твоему батьку! Як зробів, да тепер одроби! Шо ти наробів? Хіба то Хведор? То не Хведор!” А вон каже: “Але ж Хведор”. – Вон то Хведор, але ж то не Хведор: то, мабуть, із його вже на том светі шкуру здерли. Да в шкуру, – каже, – чорт одівся”⁵⁶.

4. “Плаче крепко жонка – чоловіка поховала. Плаче вона, шо ж не приходит до єє чоловіска, вона вже скучає. От, оказалась та ляхаха, і ходит до єє, до той жонки. Лягає спат, обнімає, цулує – так, як чоловік, із жонкою живе. От ця жонка – уже прохидит год – вона вже така зробилася, як бадилночка, – сохне. Не може вже вона ходит. Кажут єй люди – пошла до попа, в церкву – кажут люди: “Бери мак, кругом осипай. Оце ж нечиста сила ходит. Осипай”. Вона сипе маком, усім сипе, – приходе той бабі конець. А то – чорт, да влез у цю шкуру, у цього, шо цей закопаний був, да це ходив, да це жонку перевів. Померла”⁵⁷.

5. “Це Грицько Голуб умер. А Соня ше жива була. Ну да коли вмер, да каже: “Гукай, Соню, в ніч: Гріша, куди ти пошов?” Аж тодє вже вон до їє став ходит. І так, як мужчіна, живе з єю. Мі його не бачимо, а вона бачить. Віносеть з хати, а отако ж – пєч, і гукає у комин: “Гриша, куда ти пошов?!” – а то ж неззя. Нечистий до її ходит”⁵⁸.

З **домовиком** чорта ототожнюють мало не в кожному другому випадку. Образ чорта при цьому, як правило, чітко не окреслений, натомість увиразнюється стосунок персонажа до худоби: “Лихий, ліхач, нилапий, чорт. То те саме. І нидобрий. Він скотину ноччу ганяє, і на скотині роса аж стоїть. От якого коня злюбить – буде гладкий, хороший, а якого низлюбить, так лапами

⁵⁶ Зап. 27. 08. 1998 р. у с. Підгайному Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. народж.

⁵⁷ Зап. 18. 08. 1994 р. у с. Городещині Поліського р-ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж.

⁵⁸ Зап. 18. 08. 1998 р. у с. Сукачах Іванківського р-ну Київської обл. від Молочай Теклі Якимівни, 1920 р. народж.

нездужатиме. Коси заплетас. І борони божє росплетати. Оце колись у Жідюка той сивий кінь був. Він розплів, – то в корчі запер. У такий корч загнав з возом, шо воза розбірав. Вони заплели – їх і ни чіпай. Вінничого хорошого ни зробить”⁵⁹, “То тей, шо ми його не бачимо, заплітає. То їх мніго-мніго ходить, але нам Господь заслонив вочи, щоб ми їх не бачили. Якби ми їх бачили, то ми би їх страхалися. Він, кого злюбит, тому поможе. Яку скотину злюбит – то вона буде добре ходити”⁶⁰.

На Західному Поліссі образ домовика, ототожненого з чортом, іноді майже тотожний карпатському типу духа-збагачувача: “Домовик – хіба в злих. Хазяїн мав з ним гешефт. Не давав шось взяти з хати (борону, сокиру з воза. – Н. Л.). Його не купити. Він забирає душу хазяїна. Домовику не давали їсти, але кожного року давали дань – чи худобу, чи дитину, бо інакше господаря замучит”⁶¹, “В кого хати проклятіє, там є нечиста сила як якийсь кіт чи баран. Як хто знав за його (тоті колдуни), то він їм помагав, а як не знали, то шкодить”⁶², “Є. Вон в кожній хаті є. Бачиш, кажуть, як кого злюбить, то якусь і дає і помоч. Так в мене і тут є така сусідка, то вона каже, шо вон і дає, вон і помагає... Ну то я так... так як я кажу – хай Господь не дає мінє такого й думать, шо кажуть – вона ходить в лес з дочкою, то ніхто тільки ягод ни набере, ніхто тільки грибов. Кажуть, вибачте на слові, вже їй чорти помагають. Може й таке быть. Я не знаю”⁶³.

За поміч чортові потрібно було віддячити, інакше уся допомога зводилась нанівець: “Колісь чоловік іде, да каже: “Хай би чурт помуг снопує наносить мені у клуню”. А чорт іде ззаду да каже: “Поможу, поможу”. А той чоловік же ж не бачить його, бо воно ж невідіме. Як вун приходить уранці до клуні – повна клуня снопує. Наносив чорт. На другу нуч приходить – то заплати мні, я ж тобі наносив снопує. А той ка’ – ну шо я тобі заплачу? А той – ну як шо? Я тобі трудивса, то ти мні заплати. Давай, шо в тебе є. А той ка’ – нема в мененичого, я тобі не заплачу. Ну, той забравса, чорт, та й пушов. А чоловік того дня не пошов в клуню. На другий день треба вже йти в клуню. Як він приходить – повна клуня голля. Чорт наносив”⁶⁴.

⁵⁹ Зап. 17. 07. 2000 р. у с. Самарях Ратнівського р ну Волинської обл. від Штик Ганни Яківни, 1935 р. народж.

⁶⁰ Зап. 09. 07. 2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. народж., шо народилася в с. Осівці цього ж району.

⁶¹ Зап. Н. Левкович 07. 07. 2004 р. с. Грудках Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Кота Петра Якимовича, 1926 р. народж., шо народився в с. Довга Ниви цього ж р ну.

⁶² Зап. Н. Левкович 11. 07. 2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

⁶³ Зап. 07. 08. 2013 р. у с. Бистричах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Власюк Єви Федорівни, 1930 р. народж.

⁶⁴ Зап. 24. 08. 2004 р. у с. Тинному Сарненського р ну Рівненської обл. від Бакунець Ніни Тимофіївни, 1932 р. народж.

Трапляються на Поліссі й сюжети, де чорт нагадує західнослов'янського духа-збагачувача (це змії – “Dobřinský”, “kobolt” тощо), вплив якого на господарство аналогічний впливові карпатського годованця: *“То в нас баба, була в гостях там у дочки, та й йде лісом – “Е-е-ей!” – шось заводіца таке, плаче, наче дитина. Доц іде. Вона придивилася – таке шось, наче дитина, під сосною седіть. Та вона взяла його да до себе до грудей тако взяла. Думає – ох, це ж хтось покінув якусь детіну. Як вона подівилас – шо це таке – якась шерсть, якісь копита, пазюрі... Ну в неї там був плац – доц іде, то вона його пожаліла, обернула, пригріла да знов там оставила під сосною. А це, оказваєця, якесь чортеня було. Да мале, да скигліло – доц намок його. З тих пір, як вона пришла додому, то в них начало все вестися в хазяйстві. Нічо’ не загинуло вже... начало прибавляця. Значит, оказваєця: треба Богу вірити, але й чорту вреда не робіть, чорту допомогти. То якіш з тими чортами подружишся, то й вони тобі...”*⁶⁵

Як і в усіх слов'ян, на Поліссі з чортом пов'язують уявлення про т. зв. **блуд**. Поліщуки часто кажуть – людину “водить”, маючи на увазі, що “водить” “нечиста сила”, або ж чорт: *“Водит. От, ідеш у те село, а попадеш в друге. Або в речку заведе”*⁶⁶. Учепитися блуд може де завгодно: у лісі, у полі, навіть у хаті на печі, проте в певних місцях така ймовірність вища. Зокрема, “блуд вчепить”, якщо переступити через бурелом, пройти під зігненим деревом або деревом, яке розбив грім, піти на голос, який кличе тебе у лісі. У такому разі людина ризикує втрапити на “його” (чорта) стежку і втратити дорогу. Загалом бувальщини про “блуд” можна почути на Поліссі чи не від кожного респондента. Виробили поліщуки й цілий арсенал засобів від “блуду”.

Вихор на Поліссі або ідентифікують з чортом, або вважають проявом чорта. Типовими є, зокрема, твердження, що *“віхор – то зла сіла”, “крутить – то чорт гуляє”, “як крутить і дме, то кажуть, шо сесе – чорт женица”*. Трапляється специфічна назва чорта-вихору – *вихренник*.

Вихор часто осідає на межі, і тому межа вважається “нечистим” місцем: *“Він седе на між – і вже тудя не йди. От я – притомилась – і ніколи на між не сяду, бо вже мона і не встати”*⁶⁷. Про межу як один із локусів чорта йдеться в такій розповіді: *“В нас там один оце постройв, оце тут. Дак постройв, і в хаті новій не жили. Вже й померли вони, а дочки дві осталось. І дочка вже вмерла, і ше 'дна дочка. І продають хату – ніхто не купляє. Бо в тій хаті чорти водяця. Дак вона так і стоїть. І нова хата, і стара, шо вони жили... Дак вон перейшли в нову хату, а їм таке привижалось*

⁶⁵ Зап. 20. 08. 2004 р. у с. Копищі Олевського р-ну Житомирської обл. від Бондарчука Івана Даниловича, 1921 р. народж.

⁶⁶ Зап. 11. 07. 1995 р. у с. Липляниці Народицького р-ну Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. народж.

⁶⁷ Зап. 10. 07. 2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

уночі, що вони пошили в стару хату і не жили так. [...] Ну до кажуть, що на обміжку. На межі. Поставили хату. Дак оце, кажуть, через те. Дак нехто й не купляє. Хата нова, і все...”⁶⁸

Несприятливим людині вважали й зивихрення на воді: “Погане. Цьо погане так крутить. Треба лягать. Як побачиш – скареї до землі треба лягать. Бо воно може пудкрутить, і погано – воно може скалєчить. Вихор летить. Дають і дулю. Іди лихою порою. Стань, да плюнь, да кажи: “Іди лихою порою”. Бо чоловік казав. Каже, кошу-кошу, і заре, там копанка є, заре поїду помиюся. Як я, каже, прийшов до теї копанки. Не дойшов так, каже, пара метров не дойшов. То каже – таке – крутить-крутить. І в той водє, кажє, як узяло, то та вода, кажє, вилєтала, пара метров вилєтала угору вилєтєла та вода. О. То погане там купалос самє. Шоб, кажє, був не бачів да там покупавсь, то там би мінє була б хата. Було б скрутило”⁶⁹, “Ви’н і по воді будє хлюпотіти, крутити, ви’н і пу земні піде стовпом. І на те місце яка людина найде, то пушкодит. Чи тою водою вмєся, де пу воді захлюпотит”⁷⁰.

Подекуди того, хто крутить вихором, можна було побачити: “Наші дві жонки йшли, а такий вихор крутив: одна до другої кажє: “Мар’я, чи ти бачила, що?” Нє, кажє, не бачила. “А я, – кажє, – бачила: там такий дєд з бородою такою великою, розставив руки да й лєтєв”⁷¹.

Побачити “його” нібито можна було крізь домотканє коніпнє полотно: “Вихор ото, кажуть, крутє, то, кажуть, в і н гуляє. Ото пісок рвє. То я в дєтствє чула, люди ткали коноплянє, не з магазину, да якось накладали на голову і бачили його. Цє той побачить, хто знає його. Є разні люди, шо знають. Є і на добрє знають і на поганє знають – хто чєму вірує”⁷².

Побутує на Поліссі й загальноукраїнськє уявлєння, що чорта у вихорі можна поранити ножєм: “Віхор – то нечиста якась сила. Треба осторонитися. Посторонитися. Треба ножа поставіть. Отак. У те, в той віхор, поставіть ножа... І старі люди кажуть, шо на ножу будє кров. Нечиста сила. Віхор – єто зло”⁷³, “Як в вихор ножа посвящєного кинути, то будє кров, – то нечистий”⁷⁴.

⁶⁸ Зап. 01. 09. 2014 р. у с. Право Жовтня Згурівського р-ну Київської обл. від Семенєнко Катєрини Тарасівни, 1929 р. народж., що народилася в с. Андріївка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

⁶⁹ Зап. 05. 08. 2013 р. у с. Поліському Берєзнівського р-ну Рівненської обл. від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. народж.

⁷⁰ Зап. 18. 07. 2004 р. у с. Ворокомльому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. народж.

⁷¹ Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Латашах Народицького р-ну Житомирської обл. від Шевчук Надії Омєлянівни, 1919 р. народж.

⁷² Зап. 21. 08. 1994 р. у с. Мусійках Іванківського р-ну Київської обл. від Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. народж.

⁷³ Зап. 28. 08. 2014 р. у с. Пасківщині Згурівського р-ну Київської обл. від Курнєші Ніни Іванівни, 1936 р. народж., що народилася в с. Черєвач Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁷⁴ Зап. 11. 07. 1995 р. у с. Липлянщині Народицького р-ну Житомирської обл. від Шамбір Тєтяни Павлівни, 1913 р. народж.

Проявом чорта вважають на Поліссі також *бурю*. Її теж можуть ототожнювати з “чортівським весіллям”: *“Ето мушчини рассказивали. Зайшли вони на ночь, ходили у ліс, у дрова, да ночевати осталися на квартирі у сїю [відьми], а она каже: “Будете саміє, а я поеду на весілле”. А то они таке весілле робили. О, а тоди же були... Була така бура, тож таке покачело, хороми покачело, порвало ліс, усе – то ето вона з таким весільчком ішла. Вони злякалися, як она казала: “На весілле пийдемо”. Да они повтікали з етих. [Коли буря] змеї женяца, лихис, черті. Змей і чорт – то ж одно”*⁷⁵.

Бурелому, як і поваленого вихором дерева (*вивороту, вихреника*), повсюдно не брали на будову: *“Покручениє, де вивалит ото бура, то тиє в постройку не йшли дерева. Ну то ж вестер вивалив його, н е д о б р е. Ну до то ж – завладеєв недобрий. Дьявол. Да вівернув”*⁷⁶, *“Вихреника ніхто не брав в постройку, бо його там сатана крутила”*⁷⁷, *“Вітер – то це вже не ’д Бога воно. Це бура, це вже, як кажуть в нас, чортове весілле їхало да повіртало”*⁷⁸.

З чортом пов’язують і таку аномалію дерева як *свічка*: *“На дрова його. Палить. Свечка. Сатана поставіла вже ту свечку”*⁷⁹.

Безпосередньо співвідносно з чортом на Поліссі поняття *ляку*. Персоніфікований ляк називають *лякайло, лякаха, лякачка, ляканка, лекавка, лякач*. Нерідко ж просто кажуть, що *лякав нечистий, чорт*.

Лякає переважно коло опівночі чи в полуденну пору, що також відповідає уподобанням чорта. Як свідчать бувальщини та оповідки, серед молоді звичним було випробування ляком у нічну пору (наприклад, потрібно було зайти на кладовище, а як доказ принести скалку з хреста). Інколи в таких текстах трапляється і образ чорта: *“Батько розказував. Хлопці, годов по девятнадцать-по двадцять, ходили гулять. Ну, а хутор, і стояла пустка. Ніхто не живе. І заспорили между собой. Ідуть часов двенацать ночи уже з гулянки і говорять: “Хто з печі попелу достане, у пустці, – ставим бутилку водкі”. Ну, один храбрый нашолся – пришов, сунув руку в п’єч, а хтось його як вхопить за руку: “Возьмеш мене замуж – однуцу”. Ну, раз такоє дело, соглашася: “Беру!” А он же не відіт нікого – тьомно. І он заболєв. Ну, мать-старуха плаче, плаче, – шо такоє? Не їсть, не п’є, всьо врем’я худне парень. Ну, рассказав. Вона говорить деду: “Гаврило, шукай*

⁷⁵ Народная демонология Полесья... – Т. 1... – С. 101.

⁷⁶ Зап. 31. 08. 2014 р. у с. Козлові Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Пінчук Ганни Григорівни, 1944 р. народж., що народилася в с. Тарасів Поліського р-ну Київської обл.

⁷⁷ *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців / Роман Сілецький. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 38.

⁷⁸ Зап. 06. 08. 2013 р. у с. Більчаках Березнівського р-ну Рівненської обл. від Комара Андрія Герасимовича, 1928 р. народж.

⁷⁹ Зап. 06. 08. 2013 р. у с. Більчаках Березнівського р-ну Рівненської обл. від Комара Андрія Герасимовича, 1928 р. народж.

сватов”. Приїжджають туди, а там – світія, свечкі горать, пани такії ходять в шляпах, ну, говорить, шо таке: не ноги, а вроді копити. Ну, і сказав там вже [один]: “Ото єсть в попа подбороднік такой у церкві. – Ун дає йому і говорить, – старайся її за руку взять і накрить руки”. Взяв, накрив, і, говорить, – нічого не осталося: ні свечок, шум токо і всьо. Куди воно делось? А молоду он держить. А она, как мать уроділа, так і осталась в його гола. Накрив її сват свитою, привели її, обвелись вони хазяйством, дітишками...”⁸⁰

Лякає, як правило, у певних місцях, які є майже біля кожного села. Іноді демонологічна характеристика “нечистого” місця нічим не зумовлена. Стабільно до таких місць належать болото, пустки, перехрестя та ін. Серед величезної кількості оповідок та бувальщин про ляки мало не у половині описується, як того, що лякає, супроводжує сильний вітровий: “Ішли хлопці у це ж, у Параніно. Туди – я не знаю, скільки кілометров – восьм чи девять. А це ж треба самім, – у нас нема таких лесов, а тільки лесопосадкі такіє. Ідуть, так повернули – тіпа зрезать через посадку – аж стоїть дед. Такий чоловік: “Хлопці, дайте закурить”. На. Дали йому закурить. Пошли. Да, каже, ми як прошили його так шагов із десять, ка’, шось як зашумить на том месті да як затрецишь! Ка’, ми без вніманія, пошли. Ідем, і, каже, вже под утро, вже знов цей дед стоїть:”Дайте, хлопці, закурить”. Знов ціє хлопці дають йому закурить. Знов вони одийшли. Знов як зашумить, як затрецишь. Вони прошили да поставали: ну шо це таке – шумить, каже, трецишь. Давайте вернемос подивимос. Коли вертаюца – а на том месті так як конськіє следи стоптане. Каже, так лесом туди, як до захода сонца, потрецало, й потрецало, й потрецало. То хлопці поставали і, каже, ми не знали – чи то йти, чи то стоять на месци”⁸¹.

Часто чорт-“лякайло” візуально відрізняється від людини наявністю певних зооморфних ознак, зокрема, “курячих” ніг:

“Це в одной, в Буковки, вона була ворожка, були такі – молодії, красівії таки. Вдіті, як салдати, а ноги курачії”⁸², “Колись дєвкі ходили на вечуркі. Ну, да дєвки гуляют, да шоб хлопці ж приходили до дєвок. А нема хлопців, до вони давай у комин гукат, шоб хлопці прийшли... Ось ідут такіє гарніє хлопці, шо только держис. Ідут уже на вечуркі, поприходили. А вони сидєли да вишивали, у одноє внав наперсток. Вона нагнуласа достават того наперстка. Нагнуласа – гі-і-і! Курачіє ноги у хлопцув. До та мовчечки, никому не сказала, да давай утикат. А вон – за нею. А вона бачит –

⁸⁰ Зап. 24. 08. 1994 р. у с. Військового Поліського р ну Київської обл. від Василенка Олексія Степановича, 1920 р. народж.

⁸¹ Зап. 15. 07. 1997 р. у с. Рудні Комсомольській Олевського р-ну Житомирської обл. від дружини Сая Василя Олексійовича, 1933 р. народж.

⁸² Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Латашах Народицького р ну Житомирської обл. від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. народж.

хлевушник, да в ту кострицу, шо льон терли, вскочила. А вон каже: “А а а! Догадалась, шо сховалась!” А тих за ноч повладжували девок”⁸³.

Окрему групу текстів складають ті, у яких чорт у тій чи іншій подобі налягає людині на плечі або ж надміру обтяжує своєю вагою воза:

1. “Іде чоловік у базар. Лежит баран, хороший баран, здоровий, центнерув два. Ну, чого ж цього барана не взяти? Може, хто їхав в базар да загубив... Як вони поклали на воз – до цей воз ломитсе, і коні мокрії, – не мона везти. А то та лякаха, ти понємаєш? От вуни проехали трохи. Уже коні мокрії, да й тії люди мокрії – полякалісі – не мона ж везти того барана. Давай уже вони ж його скидать – не мона. А то та лякаха села, от. Там сидєла й баба, шо ж той бабі робить? Та баба взяла таку соломинку, да зробила хрестика, да тому вже барану да тако под носа тако, а вон як зарегоче: “Га га га га га! Догадаласи, баба, – знала б ти барана, шоб ти кілометр ше проїхало!” Задушив би. (А хто то був? – В. Г.) Така лякаха, або нечиста сила. У барана лякаха залізла”⁸⁴.

2. “То, там-о дєсь колись баби як казали старіє, я був на роботі... До, значить, каже, шо єде... де з гостей єхав дядько чи дід. От. Да каже – баран бежить, такий маленький. А вон встав до – сядай, сядай... То той, значить, баранчик плигнув на той воз, а вон – коні зразу мокріє, не мона, наче тонну положів. От. А вон тоді єде, і коні стають... А вон перехрестився, воно плигнуло з воза до каже: “Догадавсь, гад”. Шо перехрестивсь. І воно плигнуло з воза, і нічо’ не було. Це таке, сказки були...”⁸⁵

Трапляються на Поліссі описи чорта як “панича” чи “пана” (про це свідчить відповідне вбрання персонажа): “Це колись, як розказували, шо йшов в млин чоловік із Черніговки (с. Велика Чернігівка. – В. Г.). Да йде себе в капелюше – старий, бо б’єднй був – і курит там якусь папиросу. Аж панич такий стоїт на мосту: “Шо це ти, – каже ж до нього, – у такім старім? На тебе нового капелюша, наклади”. Ну, взяв, наклав, а свого там пов’єсив на березі. А папироса взяв: “На тобі, – каже, – люльку”. Ну, той взяв, до курит люльку... До приходит в млин, а там чоловієки сидят – до засміялися: “Шо це ти, – кажут, – здурів, чи шо?” – наклав суворчик із коша на голову за капелюша, а в зубах – сучок із кореня – за люльку. Ну то так і курил. Каже: “От, протє здурив і мене недобрый”. Назад, вже розвиднило, вон

⁸³ Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Латашах Народицького р ну Житомирської обл. від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. народж.

⁸⁴ Зап. 18. 08. 1994 р. у с. Городещині Поліського р ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж.

⁸⁵ Зап. 02. 09. 2014 р. у с. Сомковій Долині Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Іштваника Станіслава Володимировича, 1937 р. народж., шо народився в с. Пухове Поліського р ну Київської обл.

*йде вже вдень: та й тей капелюш уже лежить, де він поклав, і папірос*⁸⁶. Сюжет цієї оповідки відомий не лише на Поліссі. З окремими відмінностями у подробицях її можна почути, наприклад, в Карпатах.

Одними з найулюбленіших втілень чорта є овечка чи баран, рідше – кіт, собака, заєць, вуж, інші тварини (а подекуди спостерігається його здатність до метаморфоз):

1. *“Овечка віскочит, з рогами, і ти – до єе, до вона втекає”*⁸⁷.

2. *“Іде вон у картузе. Сам йшов. Той мужчина. Василь його звать. От. Вон іде, а воно з самого того, лежить. А вон: “Кицьнька, кицьнька...” Чорненький кицьнька. Як на ту сторону йде – до на ту сторону вон бежить. Цей – на цю сторону, – тоже вон бежить... Оце все: “Киця-киця-киця-киця...” Дойшов оце до нас, де ми живем, чуть не до нас, – “А! Ти, говнюк! Не даєш мені?!”, – да за картуза, да – хоп: хотів вон його накрить да зловить. Коли придивляєця – аж купка коров’ячого, говняків. Отаке”*⁸⁸.

3. *“Каже: йду – то кот бежить. С кота – заєц. Війшов наперед, сів собі й дівіца на мене. Каже, вже коси сталі дубом... Месяшино... Каже, до хати век собаки бежать до мене, а сьо й собаки не бежать. Ка’, глядить – то так як свія. Потом копіца сена сунеца. Вже так злякавс. Ка’, пока прийшов до хати, і собаки – шоб которий гавкнув”*⁸⁹.

Іноді ознакою чорта є винятково акустичні прояви: *“Буває, шо починає ревити перед тобою в лісі, нечиста сила якась, лякаха, а не видно нічого”*⁹⁰.

Окрему групу таких оповідок та бувальщин складають ті, у яких людину ніби щось кличе:

1. *“По ягоди пошов. І то не нада ніколи обгукватса в лесі, когда гукає. Особенно в двенадцать часов дня. Ніколи не ’бзивайсь. Мене гукає, гукає: “Гу-гу!” Я собі: “Гу-гу, гу-гу!” І набрав уже ягод півкорзіни. Колі чую: “Гу-гу!” Да й все ближе та й ближе. Як зорвавса вітер, такий ураган: дерева троциит, ламає; свище, вищить. Я як став утекати, – тіє ягоди вісипав геть усе. Насілу уйшов на чісте”*⁹¹.

⁸⁶ Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Латашах Народицького р-ну Житомирської обл. від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. народж.

⁸⁷ Зап. 25. 08. 1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. народж., що народилася в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

⁸⁸ Зап. 19. 08. 1998 р. у с. Феневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Томиненко Варвари Пилипівни, 1926 р. народж.

⁸⁹ Зап. 19. 07. 1997 р. у с. Боровому Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Довгаль Віри Федосіївни, 1930 р. народж.

⁹⁰ Зап. 24. 08. 1994 р. у с. Військовому Поліського р-ну Київської обл. від Василенка Олексія Степановича, 1920 р. народж.

⁹¹ Зап. 15. 07. 1997 р. у с. Рудні Комсомольській Олевського р-ну Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. народж.

2. *“Да, було таке, що лякало. Колісь покойну мою матку – гукало. Прійдзе і гукає. Дак яна вже давай жаліце. Дак я бабі пожалілас, а баба каже – ото як прійде да буде гукать, дак скажи – насеруго. Дак я матци сказала, – дак – мене пришло гукать. Се лічно мене. Дак я як ізлякаласе... Значить, раз я вже дозналасе, шо як треба сказать, дак ано пришло да мене гукнуло. [...] А Бог його знає, шо яно таке. І прійде да гукає їе на йменне...”*⁹²

Типовою для оповідок та бувальщин про чорта є ситуація, коли він лякає людей, що бравують своєю безстрашністю:

1. *“А це вже недавнє, це дядько Миколай мой... Да вун же здоровий такий, вун николи ничего не боявся, да вун каже: ти давай мені і гарелку, і данне давай, і шо хош, только труйки не давай, – а я цього не боюс... Ішов з вечурок, герой такий, от – бежит баранчик. Вон давай переймати, а той баранчик – там плот такий був високий, у Чижикова – да плиг через цей плот, да як зарегоче, каже: “А зловив?” Каже: на мені все й постило. Злекавса... Злий, чортик”*⁹³.

2. *“Партійний, вон николи не верив цьому, цьо ше до войны, а вон був голова сельсавета. То йшов одо от цього переєзда, шо до Олевска, і єму на плечи як залезло, і вун ньос до самої хати – не мог донести, таке важке. Да токо в калідор уходить, у свой, і воно як свісне, як роване, то й крішу зорвало йому. “Да, тепір я, – каже, – веру, шо є лякачки”*⁹⁴.

3. *“Це на Божовой речці. А не було ж мостков колісь, а кладки були. А його не пускали додому, його батьки тут жили в Любимовці, а вон на хутарі жив, батько мой, ше молодим був. Да ка’ут [батько]: Я й не боюси. Ка’ут, шо тут лекає. А вун іде по кладці да каже – я й не боюси. А йому шось ка’є: “От і побоїси...” Шарах його в воду с кладок! А вон знов влезе на кладки. Да питає [його знов]: “Так не боїси?” Каже – не боюси... Знов туди [пхнуло]. О, каже, це вже злекавс. “До йди додом...” Да й прійшов – обкупаний такий, обкупаний. Не п’аний, ничого”*⁹⁵.

На сьогодні, констатуючи занепад віри у Бога, поліщуки нерідко стверджують, ніби *“Тепер в о н о кудюю хоче, тудюю й ходіть, а тоди только по улиці. Шо ж – воно посвяцонное [раніше було]. Поп светів, і водою свяцонною полівав, покропляв і Богу молівса. А тепер уже вон (диявол. – В. Г.) має вскрозь”*⁹⁶, *“Сьогодні шо – сьо старіє так люди кажуть, і воно,*

⁹² Зап. 13. 09. 2014 р. у с. Лехнівці Баришівського р-ну Київської обл. від Філоненко Марії Аврамівни, 1932 р. народж., шо народилася в с. Копачів Чорнобильського р ну Київської обл.

⁹³ Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Лагашах Народицького р ну Житомирської обл. від Шевчук Надії Омелянівни, 1919 р. народж.

⁹⁴ Зап. 22. 07. 1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. народж.

⁹⁵ Зап. 14. 08. 1998 р. у с. Любимівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Комини Ольги Іванівни, 1935 р. народж.

⁹⁶ Зап. 15. 07. 1997 р. у с. Рудні Комсомольській Олевського р-ну Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. народж.

*мабуть, і правда: тепер завладеє нечистий народом і землею. Бачте – все стало такево... Тепера бачте, шо зробилос, – тепер п'ють гарелку сильно*⁹⁷. Так само, дивуючись новочасній моді та звичаям, вони зазначають, що тепер чорт вільно може йти поруч, а ти гадатимеш, що так і належить.

Загалом образ чорта на Поліссі є універсальний, з ним можуть ототожнювати або принаймні пов'язують майже усіх інших демонічних істот. Як прояви “нечистого”, чорта, сприймають поліщуки вихор та блуд, очевидним вбачається генетичний зв'язок “нечистої сили” з широким спектром духів, що заселяють довколишній простір: душами померлих “без пори”, “чужих” померлих тощо. Це свідчить про належність уявлень про чорта до найархаїчніших пластів слов'янської демонології.

Так чи інакше, уявлення про чорта продовжують займати важливе місце в демонологічній палітрі поліщуків, розвиваючись і в церковно-народному, і в суто народному ключі. Попри місцевий колорит, вони виказують виразні загальноукраїнські риси, а подекуди суголосні з уявленнями інших слов'ян.

DEVIL AS A CHARACTER OF TRADITIONAL DEMONOLOGY OF POLISSIA

Volodymyr HALAYCHUK

The Ivan Franko National University of Lviv, the Chair of Ethnology
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

The publication highlights the traditional ideas about devil and related demonological characters of Polissia inhabitants. Using a wide range of field data the author analyzed the main varieties of spoken texts, where the main character is the devil, to explore its relationship with such characters as a witch, hobgoblin, and others.

Key words: devil, witch, hobgoblin, dead, folk beliefs and world outlook, Polissya.

Стаття надійшла до редколегії 8.09.2016

Прийнята до друку 21.11.2016

⁹⁷ Зап. 27. 07. 2013 р. у с. Бронному Березнівського р ну Рівненської обл. від Чміль Ярини Іванівни, 1935 р. народж.